
Andreas Gestrich - Jens-Uwe Krause - Michael Mitterauer: Geschichte der Familie

Jan Horský

Andreas Gestrich - Jens-Uwe Krause - Michael Mitterauer: Geschichte der Familie, (Europäische Kulturgeschichte, herausgegeben von Andreas Gestrich, Band 1) Alfred Kröner Verlag Stuttgart, 2003

Jedná se o rozsáhlý syntetizující přehled vývoje evropské rodiny od antiky po současnost, založený na nepřeborném bohatství jednotlivých případových i shrnujících studií (přehled použité literatury s. 686-731) a poměrně hojně uplatňující komparativní přístup (jak v rámci evropského prostoru, tak místy srovnáváním světových kultur). Vzhledem k tomu, že se této práci v českojazyčné odborné literatuře již dostalo recenze (Eduard Maur),¹ a vzhledem ke značnému rozsahu této knihy, nabízím v následujícím textu jen upozornění na několik momentů, jež se mi zdají v Gestrichově, Krauseho a Mitterauerově práci významné nejen z hlediska historické demografie a historické antropologie, ale i z obecnějšího hlediska (zároveň se snažím nabídnout výběr, jenž se příliš nepřekrývá s Maurovým výběrem významných témat práce).

Výklad je dělen do tří hlavních částí (období): dějiny antické rodiny (Jens-Uwe Krause), dějiny středověké rodiny (Michael Mitterauer) a dějiny rodiny novověké (Andreas Gestrich). Z metodického hlediska zasluhuje předně zmínku zájem, jenž je autory (zejména Mitterauerem, s. 165-263) věnován příbuzenství jako faktoru ovlivňujícímu utváření rodiny a domácnosti. Tento (s ohledem na již dávno literaturu historicko-právní či etnologickou lze říci: obnovený) zájem o příbuzenství vystupuje u Mitterauera jako protíváha důrazu, jenž věnovaly studie uplynulého čtvrtstoletí typologickému rozboru rodin/domácností (tj. rozboru, jenž je prvotně zaměřen na studium osob aktuálně korespondujících na jednom statku či v jednom měšťanském domě) popřípadě povaze typických životních cyklů (Lebensläufe) jedinců. Možná nejzásadnějším závěrem, vyplývajícím z Mitterauerova rozboru, je, jak ostatně upozorňuje a podrobněji rozebírá Eduard Maur,² konstatování, že středověké období bylo dobou, v níž došlo k prosazení principu bilinearity v příbuzenství v Evropě (tj. zrovnoprávnění mužské a ženské linie příbuzenství). Tím byla založena specifika evropské rodiny (a potažmo i společnosti) nápadně ji odlišující od rodiny mimoevropských kultur, v nichž převládal buď systém tíhnoucí k výlučné matriliněaritě, nebo systém tíhnoucí k výlučné patrilinearitě (tj. systém v Evropě běžný v antice a přetrvávající v jihovýchodních oblastech Evropy). Obnovení zájmu o příbuzenství je jistě metodicky cenným krokem. Je však otázkou, nakolik lze tento zájem šířeji uplatnit v samotné badatelské praxi při zájmu o konkrétní rodinná pouta jednotlivých dějinných aktérů? Dosavadní převaha badatelského zájmu o vzájemnou konfiguraci osob aktuálně přítomných v rodině/domácnosti (osob příbuzných i nepříbuzných) je namnoze dán nejen povahou pramenné základny (soustavy obyvatel, katastry), ale také v případě českých zemí kupříkladu závěry studií, jež ukazují, alespoň pro venkov, poměrně velmi čilé obchodování s poddanskými nemovitostmi a poměrně značnou migraci poddanského obyvatelstva jak pro dobu předbělohorskou, tak pro období novověkého nevolnictví.³ To vše by napovídalo, že význam pokrevního či sňatkem vznikajícího příbuzenství při vytváření rodinných/domácnostních uskupení v tradiční společnosti (od té doby, co lze tyto jevy pramenně studovat, až do 18. století) byl poměrně malý a teprve s druhou polovinou 18. století a ve století 19. narůstal (též v souvislosti s tzv. disociací rodiny a podniku a se vznikáním novověké měšťanské rodiny).⁴ Pokud vedle vytváření společenství stolu (rodiče, děti, čeled, učedníci, někteří tovaryši) byly v tradiční evropské společnosti významná i jiná spojení (duchovní příbuzenství kmotrů a jejich kmotřenců) včetně propojení příbuzných na principu bilinearity, je nutné se ptát, v jakých pramenech by po nich zůstaly dostatečné stopy, aby bylo možné dějepisně (re)konstruovat jejich obraz? V krásné literatuře, v egodokumentech (typu Vavákových pamětí)? Je věcí dalších bádání rozhodnout, zda dosavadní mínění o spíše druhořadém významu příbuzenských pout při utváření rodiny/domu v tradiční evropské společnosti (na severozápad od, dnes již klasické, Hajnalovy linie Petrohrad - Terst) je vůči skutečnosti adekvátní, nebo je nepřesností, vzniklou studiem určitého typu pramenů a nedostatkem pramenů jiných?

V pasáži věnované novověkému vývoji rodiny (zpracované Andreasem Gestrichem), jíž chci nadále věnovat především pozornost, je - oproti všem dosavadním světovým i českým výkladům⁵ - nezvykle⁶ propojen výklad raněnovověkého (16.-18. století) a novověkého (19. a 20. století) období v jeden celek. Byť takový postup může z hlediska historické demografie působit snad až dráždivě (raněnovověké období spadá do doby tzv. starého demografického režimu, novověk začíná ustalováním nových vzorců demografického chování a konstituováním nového demografického režimu), je nutno uznat, že se tímto způsobem Gestrichovi daří ukázat některé současné jevy jako organicky navazující na staleté vývojové tendence. Srovnání mezi jednotlivými evropskými regiony nadto ukáže, že některé prvky v chování, souvisejícím s utvářením domácnosti (popř. rodiny) mají patrně vskutku povahu klasického Braudelova *longue durée*. Příkladem může být Gestrichův výklad pluralizace rodinných forem, jež se projevuje zejména ve 20. století (s. 400-405).

Jejím symptomem je mj. vysoký výskyt domácností tvořených jen jednou osobou v současné evropské společnosti. Ten lze nejen klást do souvislosti s individualizačními tendencemi „evropského modelu sňatku“ (European marriage pattern - zjištěný Johnem Hajnalem či Peterem Laslettem přinejmenším již pro vrcholný středověk pro oblast na severozápad od linie Petrohrad - Terst), ale lze také spatřovat souvislost mezi dnešními regionálními rozdíly (domácností tvořených jednou osobou bylo v roce 1990/91 ve Švédsku 44% a v Portugalsku 16,6%) a již staletými odlišnostmi mezi rodinou severozápadní Evropy a středomořské oblasti (s. 401-402). Zároveň však nutno říci, že spojením výkladu o vývoji rodiny 16. až 20. století v jeden celek zapříčiňuje, že v Gestrichově textu na několika místech postrádáme podrobnější ohodnocení vývoje v 16.-17. století.

Gestrich rozebírá právní a náboženské normy týkající se rodinného života, věnuje se různým typům volby partnera, jež se vyskytovaly v novověké evropské společnosti, zastoupení nemanželských dětí v populaci a konečně i výskytu jednotlivých typů rodiny/domácnosti v různých dobách a oblastech. Gestrichův přehled shrnuje diskuse o zastoupení jednotlivých typů domácnosti/rodiny v různých oblastech Evropy. V návaznosti na Hajnalovo rozlišení dvou základních vzorců sňatku odlišuje dva základní způsoby formování domácnosti. Lze-li poměrně jednoznačně odlišit na jedné straně simple household system (jenž se v podobě výrazně převažujícího zastoupení jednoduchých rodinných domácností či nukleárních rodin jednoznačně vyskytuje však jen v anglickém či skandinávském prostředí) a na druhé straně joint household system (v čisté podobě se vyskytující na jihovýchod od linie Petrohrad - Terst, vyznačuje se výrazným zastoupením tzv. joint family, v níž žijí pospolu alespoň dva manželské páry z jedné generace a jež je strukturovaná výlučně patrilineárně),⁷ zůstává stále diskutovanou otázkou vhodné typologické zařazení oblastí střední a jihozápadní Evropy, včetně českých a rakouských zemí či podstatných částí německého či francouzského prostoru (s. 410-414). V zásadě se diskutuje, zda pro tyto oblasti má smysl stanovovat dva typy (např. Peter Laslett) či jen typ jeden (např. André Burguiere a zde Michael Mitteraure, s. 264-308).⁸ Tak či onak jsou pro tyto oblasti obecně shledávány komplikovanější rodinné struktury, než je ryzí simple household system, avšak s jednoznačně západním vzorcem sňatku a životních cyklů (vyšší sňatkový věk, běžná čelední služba, výskyt definitivního či sociálního celibátu). Andreas Gestrich k tomu přidává ještě upozornění na vztah mezi zastoupením rodinných typů ve venkovské populaci a převahou určitého velikostního typu zemědělského hospodářství v dané oblasti. Odlišuje oblasti s převahou statků nad 200 ha (na východ od Labe), oblasti s převahou statků mezi 20 až 200 ha (oblasti se systémem tzv. jednonástupnictví - při dědění se statek reálně nedělí) a oblasti s převahou statků pod 20 ha (systém reálné dělitelnosti - některé oblasti jižního Německa, části Francie, Španělska a Itálie, s. 409-410). Upozornění na oblasti s reálným dělením selských usedlostí v západoevropském prostoru (jež může působit jako faktor podporující výskyt jednoduchých rodinných forem) je cenné s ohledem na to, že mnohé práce - ve snaze zřetelně odlišit severozápadní a jihovýchodní typ historického utváření rodiny kladou proti sobě pouze systém jednonástupnictví a systém rodinného nedílu.

Pokud jde o protoindustrializační teorii (podle Hanse Medicka v oblastech s výskytem domácího textilního řemesla je nižší sňatkový věk, nižší podíl osob, jež setrvaly v sociálním celibátu, vyšší počet dětí připadajících na manželství a vyšší zastoupení domácností s komplikovanějšími rodinnými strukturami), shrnuje Gestrich dosavadní diskuse (referoval jsem mj. o nich ve 14. čísle této revue na s. 207-212) konstatováním, že se nepodařilo prokázat obecnou platnost této teorie pro celou oblast severozápadně od linie Petrohrad - Terst (s. 418-422).

Zmínku zasluhuje také Gestrichovo vyhodnocení dosavadních studií podílu nemanželských porodů (popř. předmanželských koncepcí) na celkovém počtu porodů a studií, jež si všímají zastoupení tzv. definitivního či (jak užívá Gestrich) sociálního celibátu (podílu osob, jež se dožily reprodukčního věku, avšak nevstoupily nikdy do manželství). Gestrich se jednak vyjadřuje poměrně skepticky ke snahám Edwarda Shortera pojednat podíl nemanželských porodů od poloviny 18. století jako kritérium prosazení se modelu romantické lásky (s. 488) a naopak upozorňuje na řadu dalších možných faktorů (a tím i interpretací), působících značně zvýšení podílu nemanželských porodů v období 1750-1850, kdy v Evropě obecně vzrostl podíl nemanželských porodů na 10 až 20% a v některých oblastech dokonce začal překračovat 50% (s. 505). Možné faktory spatřuje Gestrich kupříkladu v náboženských důvodech (např. silný antiklerikalismus ve Francii a v Korutanech, kde jsou zároveň vysoké podíly nemanželských porodů), v probíhající agrární revoluci (vyšší zastoupení čeledi v populaci a zároveň přetrvávající odpor ke sňatkům osob v postavení čeledi), v tendenci k intimizaci rodinného či partnerského života, jež může ústít až v nárůst počtu nesezdaných soužití (s. 507).⁹ Za pozornost stojí koincidence vysokého zastoupení nemanželských porodů a sociálního celibátu. Z Gestrichova výkladu se oblastí, kde tomu tak bylo, jeví být rakouské alpské země 19. století (s. 415 a 505-507). V některých místech zde podíl nemanželských porodů přesahoval 60% z celkového počtu porodů a podíl osob žijících v sociálním celibátu zde byl v mužské části populace 30% (Salzburško), resp. 40% (Korutany), což jsou hodnoty značně vysoké např. oproti pouhým 10% uváděným Jacquesem Dupaquierem pro Francii 17. a 18. století. Lze jen dodat, že z tohoto hlediska viděno se kategorie definitivního, resp. sociálního celibátu jeví jako značnou měrou formální a závislá na církevním (matriční záznamy) či státně-úředním (konskripce obyvatel, resp. sčítání lidu) kategorizování skutečnosti. Je tak zřejmé, že snahy o statistické podchycení nesezdaných soužití nejsou zdaleka problémem až současných sociologů či demografů.

Gestrichova snaha pojednat souvisle vývoje evropské rodiny posledního pultisíciletí ústí mimo výše již zmíněného rovněž v jeho závěr, zdůrazněný i v recenzi Eduarda Maura, že nelze mluvit o ztrátě funkce rodiny v současné společnosti, nýbrž spíše o neustálém proměňování funkcí rodiny ve vývoji evropské společnosti a kultury. V tomto smyslu považuje Gestrich za vhodnější mluvit o pluralizaci životních (rodinných, domácnostních) forem, než o de-institucionalizaci rodiny, životních cyklů a pod. (s. 400-405).

1 Eduard Maur (rec.), Andreas Gestrioch - Jens-Uwe Krause - Michael Mitterauer, Geschichte der Familie, in Historická demografie 27, 2004, s. 280-283.

2 Eduard Maur (rec.), Andreas Gestrich..., c. d., s. 280-281.

3 Srov.: Vladimír Procházka, Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století, Praha 1963; Josef Grulich - Hermann Zeithofer, Migrace jihočeského obyvatelstva v období před třicetiletou válkou a po jejím ukončení, in: Historická demografie 22, 1998, s. 79-105; Markéta Seligová, Geografická mobilita poddaného obyvatelstva v první polovině 18. století ve světle poddanských seznamů, in: Historická demografie 28, 2004, s. 55-109.

4 Srov. z mnoha studií např. Ricard van Dülmen, Kultura a každodenní život v raném novověku (16.-18. století), díl I. Dům a jeho lidé, Praha 1999, s. 237-245.

5 Za všechny srov. např. Pavla Horská - Milan Kučera - Eduard Maur - Milan Stloukal, Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy, Praha 1990.

6 Jak upozorňuje též Eduard Maur (rec.), Andreas Gestrich..., c. d., s. 282-283.

7 Z klasických prací k této typologii srov.: Peter Laslett - Richard Wall, Household and Family in Past Time, Cambridge - London - Melbourne 1972, s. 31; Michael Mitterauer, Historisch-anthropologische Familienforschung. Fragestellungen und Zugangsweisen, Wien - Köln 1990, s. 98.

8 Srov. např.: André Burguiere - Christiane Klapisch-Zuber - Martine Segalen - Francois Zonabend, Geschichte der Familie, Band 3: Neuzeit, Frankfurt a. M. - New York 1996, s. 47-57.

9 O souvislostech nemanželské plodnosti srov. z českých studií nejnověji: Daniela Tinková, Ilegitimita a „nová ekonomie života“ v osvícenské Habsburské monarchii, in: Historická demografie 27, 2003, s. 133-172.

Jan Horský